Звичайна собі вишита червоною і чорното заполоччю чоловіча сорочка. Такі сорочки парубки і дядьки одягають після роботи, на свята, а вже як приносять — то й щодня. Вишивана вона хрестиком — це кропітка робота, хрестик до хрестика, щільненько, охайненько, рахуючи за візерунком, і виходять як намальовані чи дрібні трояндочки, чи якісь інші, коли й химерні, квіти, яких насправді й нема, а тільки в уяві привиділись,— ласкаві, веселі, з видовженими вусиками, кучерявими пелюстками, одна за одною біжать, немов танок повели, або, навпаки, одна до одної личком повернулись і пишаються чи розмовляють.

І яка ж то жінка отак вишивати почала, перший візерунок поклала? Потім уже кожна вишивальниця від себе додавала чи листок, чи пуп'янок, чи просто якесь кружальце, щоб веселіше було, ділилась із подругами, навчала дочок, щоб і самі на широких рукавах вишивали братам своїм та майбутнім нареченим. Скільки ж у ці хрестики вкладено і мрій, і любові, і суму!

Хіба думала Маша, вишиваючи сорочку, що фігуруватиме ця сорочка в кримінал на допиті її чоловіка — підполковника Андрія Панасовича Красовського?

"Маєте пояснити, ваше високоблагородіє, з якою метою на противагу встановленим правилам ви, замість належного офіцерського одягу, як офіцер, що перебуває на службі, носили в селі Корсунь малоросійський одяг..."

"...17 липня, тобто в неділю, ви обідали з капітаном Яциною в саду, будучи вдягнені в селянську сорочку, вишиту червоною заполоччю, і в селянські широкі панталони, в цьому одязі ви були помічені того числа після обіду в таборі Житомирського батальйону".

Андрій Панасович писав у відповідях на ці питання достеменну правду:

"Малоросійський одяг я одягав, виходячи в поле і в найближчі місця на прогулянку, через те, що бажав спокою абсолютного, а тому і уникнення цікавих поглядів, які привабив би мій майже небачений у селищах військовий гусарський одяг. Я виходив як на прогулянку, на полювання, так і на риболовлю в селянському одязі".

А щодо обіду, то: "Обідав я в садку, одягнений у вишиту сорочку, майже постійно, вважаючи, що вдома у себе кожен носить, що йому зручніше".

Більше про це нема чого писати. Адже не напише він, яка дорога йому ця сорочка!

Перед ним виринав рідний, любий образ дружини. От вона сидить, слухає його, схиливши голову над вишиванням. От вона сама щось розповідає дітям, а тонкі невтомні пальці, не звичні бути без діла, кладуть червоні і чорні хрестики на простому полотні.

Ще дівчиною, ще нареченою вишила вона йому першу сорочку. Новою сорочкою зустріла після війни — хоч поранений, але живий! Живий! Вона вірила, вона чекала, ці хрестики бачили і сум, і тривогу, і стримані сльози, і радість при кожній звістці.

Які вони були йому безмежно дорогі, ці сорочки. Крім того, завжди, одягаючи їх, він справді відчував себе більше самим собою, він був ближчий до людей, простих селян-бідолах, доля яких стала для нього найголовнішою справою життя.

"Дядьку!" — звертались до нього з довір'ям і старі, і молоді під час останньої його мандрівки, про яку розпитували на слідстві.

Не "пане", не "добродію", а так, як до свого,— "дядьку". Недарма кажуть у народі: "Дядько, як батько". Він подумав: "Звичайно, далеко мені до батька, але й дядьком бути для мене велика шана".

А йшов він тоді саме від "батька", від батька Тараса. Отой був батьком усім! І коли в розмові ненавмисне згадав, що це був тільки-но в Каневі на Тарасовій горі, де навесні посадив власноручно калину і тополю,— прийнялися, нівроку, тепер уже зеленіють,— одразу і старі, й парубки відчули — про все можна цього дядька розпитати. А були вони всі до краю занепокоєні, стривожені. Говорили, скаржились, чекали поради.

— Немов і очі, і руки розв'язали та навмани пустили — йди куди хочеш, роби що хочеш, ти тепер вольний.

— І вовк на волі — так ото й доволі? — сердито мовив ще зовсім молодий парубійко.

— Помовч, Олешко, не лізь поперед батька в пекло. Дай про уставні грамоти розпитати. їх же пани складали собі, не нам на користь.

— Що ж, виходить самим собі біду купувати та за свої гроші?

— Скажіть, дядьку, правдоньку. Гомонять, за Богуславом люди відмовились і вже сокири у ковалів гострять.

— А всіх військом лякають та Сибіром.

— Усіх не залякаєш. Як землі до весни не буде, і в нас коси не поржавіли.

Усе, як умів, пояснював їм подорожній. Що, справді, уставних грамот приймати не слід, а треба разом, дружно відстоювати свої права.

Хіба могло кому на думку спасти, що розтлумачує їм усе гусарський підполковник царської армії? Бувала, своя людина. Якщо дерева на могилі батька Тараса посадила, то вже ж своя! І, може, знає про землю і волю саме те, що й батько Тарас знав і що пани від них приховують.

Він не сказав їм, що батька Тараса він сам добре знав ще замолоду, ще коли того і в солдати не засилали. Почали б розпитувати, де, коли... А було ж то в Петербурзі, коли він, Красовський, закінчив Пажеський корпус. Давно було...

Парубок, якого звали Олешком, меткий, моторний, з розумними, гострими очима, видно, письменний, мовив:

— Та, мабуть, поки Гарібалка до нас не добереться, пани добром землі не дадуть. Які там грамоти! Краще з ведмедем борюкатись, ніж з паном рахуватись. Обдурять однаково. Як наше довге, то втнуть, а як коротке, то натягнуть. Що ж, до пана знову в ярмо йти? От коли б до нас Гарібалка! — І додав переконано: — Він же з наших, козаків, родом.

Не вперше чув Андрій Панасович, що Гарібальді родом з України, з чорноморців. Може, тому, що плавав Гарібальді юнаком до Одеси.

Стримав усмішку, помовчав. А він же сам три роки тому був у Гарібальді, в Італії на острові Капрера, і портрет Гарібальді, подарований йому особисто, зберігається у Красовського в столі. Дуже дорога пам'ять.

"У столі..." — згадав і смикнувся Андрій Панасович. Про те, що Красовський був на Капрері, не дізнаються... А портрети... Та їх же хтозна-скільки привозять з-за кордону...

...Капрера... Он він удалині, скелястий острівець. Стрункий гарний хлопчина-італієць вправно веде човен по хвилях. Море передбуряне, неспокійне.

— Ач, які хвилі,—зауважує Красовський.— Темпеста — буря.

— Но терібеле,— усміхнувся, похитав головою хлопець і виразно показав на два медальйони, що висіли у нього на шиї на дешевому

ланцюжку. — Санта Мадонна,— підніс побожно один, потім з не меншою побожністю торкнувся іншого.— Пепе! Гарібальді! Нон пенсаре а нуле, но терібеле!

Красовський зрозумів: не треба хвилюватися, коли з тобою Мадонна і Гарібальді — тоді нічого не страшно.

І справді, берега дісталися, і хлопець гукнув:

— Ціо Пепіно! Гардете! Каміча роса! — це він вказував на червону сорочку — улюблений колір італійського героя. Тоді Джузеппе Гарібальді в червоній сорочці працював на своєму городі... у перерві між славетними походами.

Красовському нестерпно хотілося розповісти Олешкові, дядькам, яких зустрів у селі над Россю, про поїздку на Капреру, про зустріч із Гарібальді, за яким зараз стежив увесь світ.

Він кілька годин провів на тому острівку, де жив Джузеппе Гарібальді, змушений тимчасово відійти від своєї бойової діяльності. Пепе, Пепіно — ласкаво звав його народ Італії.

Із синами й доньками Гарібальді викорчував дикий чагарник. Вони посадили каштани, кипариси, плодовий сад, розвели город, збудували на горі білий невеличкий будиночок з плескатим дахом і банею. У кімнаті з простими меблями Красовський підійшов до полиці з книжками. Шекспір, Байрон, Плутарх, байки Лафонтена, товсті трактати з навігації і військової справи.

Гарібальді побачив, що Красовський зупинив погляд на військових книжках, і мовив (обидва вони розмовляли по-французьки):

— Це все треба знати. Та в мене, певне, з народження, органічна огида до служби солдата. Правда, мені доводилось і ще доведеться

бути солдатом, бо я народився в рабській країні, але це завжди викликає в мене огиду. Я переконаний, що вбивати один одного для того, щоб дійти взаєморозуміння, — це злочин. Ні, я не солдат, — зітхнув він, — я просто людина, яка примушена взяти зброю, щоб вигнати розбійників із свого дому. — І він додав після короткої мовчанки: — Я ненавиджу війну, це сльози пригнічених наказують мені взятися за зброю.

Його мова була мальовнича і навіть дещо піднесена, та кожне слово йшло від серця, від глибоких переконань і болючих роздумів, а не від любові до пишномовності, і тому в його устах все лунало природно і щиро, і зрозуміла була та безмежна віра людей, що йшли за ним у нерівні бої.

А з якою цікавістю розпитував Гарібальді про настрої в Росії, як співчутливо говорив про Польщу, її вигнанців — емігрантів, і розмова перейшла на конкретні плани — організацію військової школи для польських офіцерів тут, в Італії.

— Моє перебування на Капрері вже минає,— мовив Гарібальді.— Коли йдеться про звільнення Італії від ярма чужоземців, я поступаюсь усім своїм, я ладен іти простим солдатом. Я розумію прагнення народу до визволення.

Тоді на Капрері Красовський розповідав йому про рідну Україну. Йому здавалось, у характері українців і італійців багато спільного — та сама емоційність і в той же час лірична поетичність, природний гумор, що навіть у гірку хвилинку обов'язково прорветься і трохи звеселить душу,— так само, як журлива або весела пісня.

Без пісні не можна собі уявити ані українця, ані італійця.

А огиду Гарібальді до солдатчини, до військового мундира — адже він і в боях носив червону сорочку і плащ — Красовський добре розумів.

З тої хвилини, як батько, генерал-майор Красовський привіз його ще хлопчиком у Пажеський корпус і малий Андрій уперше змушений був одягти формений одяг, перший військовий одяг, він зненавидів його, як символ муштри. Роки йшли, мундири змінювались, кадетський — на прапорщика гренадерського полку, згодом — на майора-гусара... Різні варіації форми, але той самий символ приналежності до мільйонної російської царської армії.

Усі близькі знали його спокійну, лагідну вдачу. Правда, в Пажескому корпусі у нього інколи траплялась недозволено низька оцінка з поведінки, її ставили за сатиричні малюнки на начальство, саркастичні епіграми, свавільні віршики, а інколи й за дотепні репліки, кинуті ніби між іншим. Обуритися — значило прийняти на себе і епіграму, і дотеп, і малюнок і стати посміховиськом вихованців. Краще причепитись до якоїсь дрібниці і обмежитись низьким балом.

Мата, дружина, одразу зрозуміла, чому з такою радістю він скидає військовий одяг і надіває вишиту нею сорочку...

...От і Тарас Григорович був приємно вражений, побачивши його вдома.

Після закордонної подорожі вони не раз зустрічалися в Петербурзі.

Тоді Тарас Григорович розповів Красовському: при арешті в Оренбурзі одне з обвинувачень полягало в тому, що він ходив не в солдатській кирeї, а в "партикулярному платті".

— Бачили б ви це жалюгідне партикулярне плаття! Старе горохове пальтечко! Але ж я змінив солдатський мундир, форму нашого бідолахи солдата, а ви, Андрію Панасовичу, зневажаєте таким блискучим, офіцерським, де "випушки, погончики, петлички", як казав наш невмирущий колега Скалозуб,— одразу видно, хто ви і в якому високому чині! — засміявся Тарас Григорович своїм добродушним, сердечним

сміхом, що так привертав людей до нього, але вже рідко чувався останнім часом...

От і Красовському записали параграф про одяг. Та що одяг?

Справа, за яку сидить він зараз під арештом, далеко складніша і серйозніша, і про неї вони, слідчі і судді, не дочекаються достеменної правди і одвертості!

Власне, він казатиме правду, але не всю. Вони вхопилися лише за кінчик ниточки, але він обірве її і не дасть розплутати весь клубок, що пряли й змотували з такими труднощами, так клопітно і так потаємно.

Під час подорожі по селах йому й на думку не спадало, що то була його остання вільна мандрівка, що то він прощався з Тарасовою могилою, Дніпром, Россю, з дядьками, яким розтлумачував про уставні грамоти, з Олешком, який згадував "Гарібалку" і, проводжаючи його, сказав:

— Хоч би на портреті того Гарібалку побачити. Кажуть — як лев.

І так у нього, у того Олешка, заблищали при цьому чорні очі, що мимоволі нагадав він враз хлопцяіталійця, котрий возив його на Капреру. Подумав тоді: "Скільки їх, таких хлопців, скрізь!"

"Яка мрія!" — усміхнувся сам собі в довгі вуса. Йому тоді швидше захотілося до своїх "хлопчиків" — він так звав студентів, які заповзято працювали в недільних київських школах. Він і сам в одній такій "Тарасовій" школі викладав малювання. Малювання, звичайно, було тільки приводом, аби не присікувались за надто близькі стосунки з молоддю.

Студенти часто запросто заходили до нього на Кузнечну, де він мешкав, і розмовляли вони, звичайно, не тільки про недільні школи.

Але й вони, його "хлопчики", не знали про нього все.

...Він їх більше також не побачив і з тривогою, що все зростала, думав зараз, як нетерпляче, певне, вони на нього чекали, прийшли в умовлений день і час на Кузнечну, і... невже хтось із них також потрапив у пастку?

Він навмисне нікому нічого не казав, не поділився своїм наміром, що блискавично виник у голові. Не порадився навіть з другом — професором анатомії університету лікарем Ісидором Коперницьким. Красовський знав, що розплачуватиметься, в разі невдачі, за свій вчинок, і не хотів щоб постраждав хтось із членів таємного революційного товариства "Земля і воля" тут, у Києві. Про це та й про те, що він зв'язаний із центром у Петербурзі, з Одесою, через яку одержують і "Колокол" з Лондона, й іншу революційну літературу, знав тільки Коперницький, соратник по Кримській війні і... голова польського "Центрального комітету на Русі", в Києві.

Але Красовський поспішав, він вирішив лишити Коперницького непричетним до цієї справи. Згодом він йому все розкаже. Він шкодував, що в Києві нема тепер кмітливого юнака Стефана Бобровського. Та, може, й краще, що він зробить усе сам, а ті — вони ж будуть потрібні для подальших дій!

І він зробив усе сам, як і стверджував на допиті, і тепер сам відповідав за все.

А трапилось так.

Червневого тихого підвечірку (саме через день після повернення Красовського до Києва з своєї подорожі по селах) батальйонний квартир'єр підпоручик Карагодов побачив, як чоловік середнього зросту, "в малороссийской одежде", не кваплячись проходив повз військовий табір на околиці Києва. Коло розташування Житомирського

полку чоловік упустив пакет,— цілком очевидно, це було зроблено навмисне, — і пішов далі. Підпоручик покликав фельдфебеля й наказав негайно наздогнати чоловіка і розпитати, хто він такий. Фельдфебель кинувся виконувати наказ. Чоловік спокійно назвав своє прізвище і адресу. Фельдфебель чи то не дочув, чи переплутав прізвище, а можливо, й чоловік назвав не своє. Як там не було, адресу фельдфебель запам'ятав — дім на Кузнечній вулиці. Пішли туди з обшуком, і на подив усім виявилося, що той чоловік — гусарський підполковник Красовський.

На території батальйону знайшли ще п'ять листів, таких самих, як і той, що лежав у пакеті, тільки написаних різними людьми, і один був без конверта.

Вони були адресовані солдатам Житомирського полку.

Хороша чутка далеко чутна, а лиха ще далі. Незабаром усіх військових, а швидко чи й не пів-Києва облетіла звістка, що забрали підполковника Андрія Панасовича Красовського.

— Отого підполковника, що нам книжки читав, бесіди вів... Та він же як рідний батько! — передавали пошепки солдати, розпитували житомирців. Ті мовчали. І перед начальством мовчали, і з солдатами інших полків анітелень. Мовляв, ніхто не знає, листів ніяких навіть не бачили і не читали. Де кинуто, там і підняли.

Нічого не знаючи, підійшли умовленого вечора до будинку на Кузнечній "хлопчики"-студенти. Серед них і гімназист один, Володя, улюбленець підполковника,— може, тому, що наймолодший, може, тому, що найпалкіший. Володя ішов дуже гордий, хоча намагався цього не виказувати. Товариші і навіть брати не знали — йому Андрій Панасович доручив побувати на Полтавщині, в селах, поговорити з молоддю, парубками. Він заприсягнув нікому про це не казати. Він був прийнятий до таємного революційного товариства. Він мав пароль. Але із товариства знав Володя тільки Красовського і не здогадувався, що в

тій саме групі, яка зараз прямувала на Кузнечну, були також причетні до справи, дехто знав поки що лише того, хто його завербував, а дехто вже й інших.

Певне, їх побачив з вікна сусіда Красовського капітан Яцина, бо немов ненароком виріс перед ними його денщик і прошепотів мимохідь Володі:

— Ідіть, ідіть собі, та купами не гуляйте, нашого підполковника забрали уночі.

Хлопці на мить зупинилися, приголомшені, наче малі діти, кинуті напризволяще. Одразу відчули, які вони ще недосвідчені і що тепер треба буде все робити самим, уже самим розбиратися у всьому.

— Ходімте до Коперницького, — запропонував хтось із студентів.

Так, ще у них був професор Коперницький — друг Андрія Панасовича.

— Ходімте швидше до старого.

Юнаки одразу відчули бажання бути згуртованішими, міцнішими.

Прозектор анатомії професор Коперницький схопився за сиву голову, почувши важку новину. Хоча студенти й звали його між собою "старим", він ще зовсім не був старий, йому, як і Красовському, було щось трохи за сорок. Але походи, війна, сотні операцій, проведених у польових госпіталях, інколи просто неба, під вищання куль і вибухи бомб,— скільки від цього всього передчасних зморщок і сивини! Та попри все — обидва палко вірили в свою діяльність, ту, що вели таємно, в безмежну добросердість людей і в скромність. Велику скромність... У людей діла, а не пишних слів. В одному листі до дружини Красовський,

згадуючи Куліша і його петербурзьке оточення, писав: "Там — крик, а тут — справжнє діло".

Перша мить розпачу минула, і професор із хлопцями почав міркувати, що робити, як довідатися, що саме інкримінують Андрію Панасовичу.

Здивований був і генерал-майор Левкович, котрий вів слідство. Що за мана? Що за зухвалість? Така начеб статечна, спокійна людина!

Справді, "послужний" список підполковника до останніх років був напрочуд спокійний, звичайний.

Пажеський корпус, армія, Кримська війна, поранення, нагороди, відзнаки. Після поранення був прикомандирований спочатку до Пажеського корпусу в Петербурзі, а згодом, за його ж проханням, переведений до київського кадетського.

І раптом дружба з цим мужицьким поетом, бунтівником Шевченком, вештання по селах, відвідування панахид по розстріляних поляках, знайдені під час обшуку номери "Колокола", "Полярной звезды", різні пасквілі на "малорусском языке", портрети Гарібальді, того ж Шевченка, Герцена, фотокартки самого Красовського в українському одязі і головне, головне — ці листи.

Андрій Панасович сказав одразу, що листи написані ним власноручно, ніхто йому не допомагав, він навмисно писав різними почерками, щоб не відразу все розкрилось, щоб можна було виграти час і побачити, який вплив справляють листи на тих, кому адресовані,— себто на нижчих чинів.

А решту своїх намірів, заявив категорично і так само спокійно, він відкриє лише тоді, коли матиме побачення — подумати, яка зухвалість! — з його імператорською величністю. Тільки йому особисто!

Раптом у його відповіді, у впевненому тоні, в погляді, яким він глянув на своїх слідчих, майнула нотка вищої касти, вихованця столичного Пажеського корпусу. До них, своїх слідчих, він із насолодою дозволив собі виявити ненависну йому дворянську зверхність. То він ображався, коли селяни звали його "паном", а ці — хай хоч спочатку побачать, що він відчуває себе вищим за них!

І він їм не покаже нізащо, як хвилюється за дружину і дітей. Добре, що вона не встигла переїхати до Києва, але, певне, і там, у Ревелі, де вона перебуває, її не обминула поліція.

Уже звірили почерки ї побачили, що листи дружині і дітям написані тією ж самою рукою.

Та він же й не заперечував!

Він надписав усі конверти: "Солдатам Житомирського полку, 4-го резервного батальйону".

"Передавайте, молодці, з роти в роту".

Він написав ці листи. Коли він повернувся до Києва, сусід капітан Яцина зустрів його словами:

— Знаєте, є наказ послати негайно резервний батальйон Житомирського полку на приборкання селян на Канівщині і в Богуславі.

Красовський здригнувся. Перед очима виринули села, те зелене свіже поле, яким він їхав учора і милувався на жита, виринули гострі, допитливі очі Олешка, тривожні обличчя дядьків. Невже усе повітря там незабаром розітнеться зойками, голосінням, лунатимуть постріли, дзижчатимуть нагайки. Він наче вже бачив Олешка із зв'язаними руками, а зелене зілля заюшене кров'ю, і катами будуть не ті, затягнуті

в мундири, командири в чистих рукавичках, а брати й сини тих же селян, тільки в солдатському одязі.

Він згадав те, що час від часу ятрило нестерпно душу і про що тільки Тарасові Григоровичу колись розповів, як то важко мати пляму в житті не за себе, не за свою провину, а за кревних.

Він розповів Тарасові Григоровичу, що батько його відзначився у приборкуванні поляків під час повстання 1830 року і за це мав підвищення і нагороди. Цього син, коли підріс і зрозумів, ніколи не міг простити батькові.

Так що ж, він зараз піде по його слідах?

Ніколи не прагнув він і не мріяв бути героєм, не жадав слави, високої честі. Для себе особисто він бажав зовсім небагато. От приїхала б Маша з дітьми, вони жили б у Києві, про який він писав, що ніде в світі йому не могло б бути краще!

Він сам би вчив сина Андрійка...

Він просто фізично відчув, яка то насолода — він гойдає Андрійка, який вмостився на колінах у татка, і тягне татка за довгі вуса, і захлинається від щасливого дитячого сміху.

А потім тато саджає сина перед собою верхи вже на справжнього коня.

Він змалку любив коней, оце тільки й була його розрада на військовій службі.

Він гладить буйну гриву і наспівує пісню:

Сивий коник — то мій брат..

— І мій брат? — питає Андрійко.

А Маша вибігає на ганок і кричить сполохано:

— Не врони його!

...Він би сам учив Андрійка, і не тільки його... Як вони тоді замріялись із Тарасом Григоровичем про школи, для яких хотів писати підручники сам Тарас.

Та вони обидва знали: спочатку треба все в корені змінити, весь устрій, все життя. Спочатку — земля і воля, і Тарас Григорович бажав, щоб саме він їхав на Україну і там згуртовував, об'єднував молодь, був у центрі тамтешньої "Землі і волі", що народжувалась на Україні так само, як і в Петербурзі, Москві і Казані.

І він поїхав, бо це були його переконання, і мірилом справедливості його дій, підтримкою, порадою був герценівський "Колокол", були спогади розмов з Тарасом Григоровичем, його власна совість.

І Андрій Панасович Красовський, Гусарський підполковник, друг Шевченка, шанувальник Гарібальді, прихильник і послідовник Герцена зачинився в своїй кімнаті, вийняв чистий папір і почав писати листа.

Він прагнув написати гранично ясно, коротко, переконливо, щоб зрозумів кожний солдат, якому лист потрапить на очі:

"Житомирці!

Полк ваш молодецький бився в усіх кампаніях, але ще жодного разу не зводив руку на своїх, не відзначався у військових діях проти беззбройних селян, своїх, росіян.

Для цього тепер вас і вивозять з Києва раніше. Зрозумійте-бо, друзі, що російський солдат — захисник своєї батьківщини, а не барбос, якого спускають з ланцюга, не розбираючи, на звірів і на людину, не скажений собака, що однаково кидається як на чужого, так і на свого. Після війни народ зустрів як друзів і рятівників тих із вас, що зостались живі, а за вбитих молиться в церквах і донині.

А тепер вам наказують бути не друзями, не рятівниками, а катами того народу, до якого ви належите, серед якого живуть ваші батьки й брати, сестри й матері. Вам накажуть сікти й розстрілювати ваші начальники на догоду тим чиновникам і поміщикам, які грабують і розоряють нещасного селянина, і ви будете догоджати тим людям, яких ви самі не можете терпіти?

Де ж тоді правда?

Батьки й матері молились за вас і благословляли вас під час війни, а тепер на вас чекає їхнє прокляття, й ганебна назва катів свого народу може вам залишитись на все життя.

Не піти одному, двом, трьом проти своїх за наказом командира — складно, небагатьох легко й покарають, а не піти всім — дуже легко: всіх і покарати не зважаться. Наказ сікти своїх і стріляти по них за те, що вони хочуть Землі і Волі,— нехай де самого царя наказ, проте наказ клятий. Виконувати його в жодному разі не треба. За це й бог покарає, і свої близькі люди проклянуть.

Стократ легше вміти умерти так, як ваші товариші в Криму, ніж жити катом батька й матері, сестри й брата, катом рідної російської землі.

Воїни, що били немовлят за наказом царя Ірода, воїни, що розпинали й мучили Христа за наказом Пілата, були праві по службі, вони й начальству своєму догодили, й присяги додержались, але й народ і сама церква свята цього їм і досі не прощає. Те саме буде й з вами, якщо виконаєте клятий наказ.

Поведуть вас — ідіть, але пам'ятайте: до народу й пальцем не торкайтесь! Кров його (говорить слово боже) впаде на вас і дітей ваших. Амінь".

Він сидів у камері Київської військової комендатури, чекаючи суду, і наче знову переживав усі свої дії. Він був переконаний, що і вдруге він чинив би так самісінько. Адже з самого початку своєї діяльності, своїх зв'язків із революційними діячами у Петербурзі та згодом тут, у Києві, де довелося йому самому стати на чолі "Землі і волі", він знав, що небезпека чатує на кожному кроці, і він був готовий, як і всі його однодумці, відповісти за все власним життям.

Не можна сказати, що з ним поводилися брутально, навпаки, його всіляко умовляли і схиляли до того, аби назвав своїх співучасників, нагадували про честь мундира. Але він для себе зберігав честь своєї вишитої сорочки!

Слідчих врешті дратувала спокійна упертість, з якою він доводив, що всі листи він написав сам різними почерками, і навіть запропонував у них на очах написати так. Ніхто не міг довідатися, чи допомагав йому хтось, чи ні.

Було ще одне нез'ясоване питання в цьому пункті. Знайшли шість листів, а конвертів лише п'ять. На це він відповів, що всі листи були вкладені в конверти і запечатані, а чому один знайшли без конверта — звідки ж йому знати?

Добре, що їх непокоїло тільки це! Він-то знав, що усіх листів і конвертів було десять!

Якби дізнатись, де ж решта? Невже жоден лист не потрапив у руки тим, кому призначався?!

Напевне, про це він уже ніколи не дізнається...

Генералів дратувала впертість, з якою він повторював, що про свої наміри скаже лише государеві імператору. А на питання, чому він зберігав знайдені під час обшуку вірші Шевченка, переписані статті Герцена, він відповів, що зберігав їх для сина, щоб той зрозумів, коли підросте, і оцінив усе сам.

Напередодні суду до нього знову прийшов голова слідчої комісії Левкович.

— Ви можете обрати собі захисника на суді, підполковнику,— запропонував він найдоброзичливішим тоном.

— Ні, дякую,— чемно, але категорично відповів Красовський.— Я сам поясню все. Може, надалі це буде потрібно, а зараз ні.

Він зрозумів їхню пастку. Хто може захищати його у військово-польовому суді, коли в його душі немає і не може бути ані крихти каяття або угодництва?

Він сидів, замислившись, у камері. Маленьке віконечко було відчинене, і спеку літнього дня нарешті вже змінило передвечірнє свіже повітря.

Караульний приніс йому чаю, співчутливо глянув спідлоба. Він не знав, як поводити себе. Частіше офіцери сиділи за бешкети під час гулянок та п'янок. Цей підполковник був не з таких, до нього приходили

генерали і розмовляли так чемно і улесливо. Чутками земля багата. Шепотіли у варті, що його судять за них, за солдатів...

Красовський не пив, сидів, підперши голову руками. Знав, що й на суді повторить усе, що казав слідчим. Та зараз не про суд він думав...

Який би не був суворий вирок, але ж дадуть йому побачення з дружиною і сином? Ще думав — коли виросте Андрійко і Маша розповість йому все,— чи зрозуміє той батька, чи піде його шляхом?

Раптом щось грюкнуло, кружка підстрибнула на столику, поряд з нею впав камінчик, загорнутий у папірець. Красовський мерщій підбіг до вікна, але побачив лише спину солдата, який прожогом тікав. Тоді він умить схопив папірець, заховав у кишеню, залпом випив чай, щоб трохи отямитись. Коли караульний забрав порожню чашку, пішов собі і десь у кінці коридора залунали голоси,— він розмовляв із кимось,— тільки тоді Андрій Панасович розгладив тремтячою рукою зім'ятий папірець і прочитав написане:

"Солдати Житомирського полку резервного батальйону підполковнику і кавалеру Красовському.

Ваше високоблагородіє! Мерзотники і підлі люди, недостойні благородної назви, виказали Вас, але у нас не всі такі, щоб Вас не розуміли по кровності. Самі Ви зволите бачити, що чотирьох з Ваших листів не дошукались, вони у нас, ми їх напам'ять вивчимо і в інші полки, кому слід, передамо. Спасибі Вам, чесний, благородний страднику, за Вашу любов до бідного солдата і його брата, бідного мужика. Такі офіцери, особливо полковники,— рідкість. Ех, Ваше високоблагородіє, якби Ви зволили бути нашим начальником, куди б ми за Вами не пішли б, якби солдатом у нас у батальйоні опинились, не тільки б Вашу амуніцію, самих Вас на руках носили б. Честь і слава чесному і славному страднику підполковнику малоросійському!

Нас, зволите самі бачити, Ваше високоблагородіє, сьогодні мало таких, що Вас по-справжньому розуміють, завтра буде більше половини, а там і всі.

Наші малоросіянці Вами горді... Щасливо залишатись, Ваше високоблагородіє! Ми за Вас будемо бога молити, щоб господь милосердний допоміг діло скінчити, покірно дякуємо, Ваше високоблагородіє, що і нас, селян, розумним словом не залишили. Житомирці".

Це була нагорода, це був дорогоцінний скарб. Йому хотілося і плакати, і сміятися водночас. Та ані плакати, ані сміятися тут не можна. Треба було стриматись. От коли б цей дорогоцінний скарб передати в спадщину Андрійкові! У цьому листі його виправдання. А сміятися хотілося від цієї безпосередності, рідної щирості. Милі мої! І російських, і поляків багато є таких, що, незважаючи на офіцерський мундир, простягають щиру руку солдатові.

А ці розмови навколо листа, хіба це не запорука дальшого взаєморозуміння спільного горя і спільної мети, незважаючи на різну мову. "Сьогодні мало, завтра буде більше половини, а там і всі". Правда, ваша правда, милі мої. Не страшні тепер ані суд, ані найжорстокіший вирок.

На суді він підтвердив усі попередні показання, в які анікогісінько не вплутав із друзів і однодумців, а на питання, про які наміри він хотів особисто сказати імператору, відповів:

— Причину, що примусила мене взятися за справу, яку уряд вважає злочинною, я вважаю чесною і благородною, а використаний війська примусово проти народу вважаю принизливим і тому вирішив краще постраждати, ніж належати до військового сану.

Військово-польовий суд при Київському ордонансгаузі виніс такий вирок:

"Військовий суд по обставинах справи із власного зізнання підсудного вважає підполковника Красовського винним: 1) у ношенні замість військового партикулярного одягу; 2) у наявності у себе творів з образливими виразами проти царських осіб і багатьох інших творів, у поширенні яких доказів по справі нема; 3) у підбурюванні нижчих чинів 4-го резервного батальйону Житомирського піхотного полку підкинутими листами до непокори начальству і государеві імператору..."

За все це військово-польовий суд засудив підполковника Красовського до різних мір покарання, а за третій пункт — "до позбавлення дворянської честі, чинів, бронзової медалі в пам'ять про війну 1853— 1856 рр., усіх прав маєтності і до смертної кари розстрілом, про що підсудному підполковникові Красовському при відчинених дверях у присутності оголосити . . . . . Малоросійський одяг Красовського передати в Київський ордонансгауз для розпорядження з ним нарівні з іншим його майном..."

Увечері до нього знову приїхав генерал Левкович, хитра бестія, що прагнув вислужитися і в той же час не заплямувати себе в очах суспільства.

Він почав умовляти написати просьбу на "высочайшее имя" про помилування і збереження життя. Красовський категорично відмовився.

Похмурим осіннім ранком, таким сірим, що здавалося, і сонце не зійде ніколи, на еспланаді Києво-Печерської цитаделі вишикувалися солдати. Посередині височів ешафот. Під'їхала карета, звідти вийшов присуджений до страти.

Дроб барабанів мішався з дзвоном, що лунав із дзвіниці Києво-Печерської лаври. Барабани готували до жорстокої смерті. Дзвін скликав

до молитов. Споконвіку поєднувалося одне з другим, доповнювало одне одного.

На Красовського одягли саван, підвели його до стовпа, прив'язали, прочитали скоромовкою присуд до смертної кари. Зараз гримнуть постріли... Але пострілів не було... Він стояв прив'язаний, а вже читали "царську милість" — заміну смертної кари каторгою на двадцять років у Нерчинську і політичною стратою.

Всю огидну комедію політичної страти, ламання шабель над головою на ешафоті, супроводив дроб барабанів та дзвін з Печерської дзвіниці, і за ними Красовський не чув страшного зойку дружини.

Маша ще на початку осені приїхала до Києва. Вона металась по поліцейських управліннях, прийомних губернатора, прохаючи побачення, вона радилась із Коперницьким і молодими друзями чоловіка про організацію втечі. В Одесі вже готували паспорти, і капітан, що не раз перевозив з-за кордону літературу, обіцяв перевезти втікача. Але план провалився через підлого провокатора і арешти в Одесі.

Напередодні страти все ж таки дали коротеньке побачення. Сиділи мовчки, взявшись за руки. Тільки й міг сказати:

— Бережи дітей. Бережи себе. Передай їм моє благословення, мою безмежну любов. Хай зрозуміють і йдуть чесним шляхом. І ти зрозумій, і спасибі тобі за все, вірна моя, єдина моя.

Вона розуміла. Вона завжди була вірним другом і не нарікала.

Але в час страти, коли чоловік стояв прив'язаний, вона не витримала, вона закричала, заметалася, її підхопили. З одного боку хтось із друзів чоловіка, який прийшов із нею, а з іншого — незнайомий селянський парубок. Він несподівано для себе опинився тут. Приїхав до

міста, знайомі потягли з цікавості на таке видовисько — щоб його очі ніколи такого не бачили!

Жінка впала непритомна, її віднесли, і не чула вона, що чоловіка помилували, що він житиме, хай хоч на каторзі, а житиме.

Вона не чула. І ніколи вже не дізналась про це. Вона збожеволіла.

А хлопець-селюк дивився, не відриваючи очей від засудженого. Солдат скраю перехрестився й прошепотів:

— Це його за те, що листа написав, щоб не йшли солдати селян карати. Свята людина. Підполковник, а за нас, солдатів.

Коли з засудженого зняли саван, пов'язку з очей, він провів рукою по лисій голові, по схудлому обличчю з довгими вусами, оглянувся навколо. І хоч неблизько стояв хлопець від нього, а трохи не скрикнув, бо знав, бачив цього чоловіка! Тільки хіба він був офіцер? Адже він був простий дядько у вишитій сорочці.

— Олешко, ходімо, вже час,— потягнув за руку приятель, котрий привів його сюди.— Та що це з тобою?

Олешко стиснув кулаки.

— Хай вони прокляті, прокляті будуть! — аж заскреготів він.

— Ти, навіжений, тихше, ходімо!

Люди розходилися. Хто кленучи катів, хто хрестячись за душу страдника. А дзвін з високої Печерської дзвіниці калатав, калатав.

На стіні університету св. Володимира 1 листопада 1862 року у великому актовому залі було вивішено об'яву, що скликала "усіх благородних товаришів супроводжувати з Києва засланця Красовського і виявити йому на прощання своє глибоке співчуття".

Об'ява висіла, звичайно, недовго. Перелякані педелі її зірвали. Але коли б вона хоч і одну хвильку висіла, усі студенти однаково і за хвилину дізналися б про неї!

Вже збирались купками, гомоніли, скидались грошима, а особисті знайомі Красовського пішли до улюбленого професора Коперницького.

— І я іду. Я хоч здалека попрощаюсь із ним.

— Що ви? Вам не можна,— захвилювались юнаки.— Ми повинні вас берегти.

— Я піду,— тихо, але твердо мовив професор, і молодь замовкла.

Кого тільки й чого не бачив цей Цепний міст над Дніпром! По ньому везли у заслання Тараса, по ньому несли його труну.

Біля мосту на світанку зібрались студенти, гімназисти, ремісники з Подолу. Зупинився й Олешко, що чортом дихав, бо аж клекотіла в ньому лють. Закутаний шарфом, стояв у юрбі молоді професор Коперницький. Дніло поволеньки, мжичило, було холодно. Вештались якісь підозрілі людці, явно філери, але юрба не розходилась. Стояв наряд поліцейських. Досить спокійно. Теж переминалися з ноги на ногу від холоду.

Раптом під'їхав до них жандармський офіцер, віддав наказ, і поліцейська когорта покинула свою варту.

Що? У чім річ?

Хто стояв до них ближче, почув, переказав решті: Красовський захворів, відправку відстрочено. Розпорядження губернатора Гессе.

Усі повернули до міста.

Насправді губернатор злякався демонстрації на мосту і відправив Красовського без попередження через два тижні, так, що навіть у тюрмі напередодні ніхто нічого не знав. І Красовський не знав.

Він не занепав духом. Він вірив, що його "хлопчики", його друзі вестимуть справу далі. "Земля і воля" житиме, ростиме.

"Сьогодні мало, завтра буде більше половини, а там і всі". Значить, його вчинок немарний.

Ці думки підтримували його на довгому, холодному і важкому шляху до Нерчинської каторги.

Сорочка, звичайно, загубилась. Може, згнила в ордонансгаузі, може, була подерта на ганчір'я.

Але його дорогоцінний скарб — лист житомирських солдатів — зберігся до нашого часу. Він, правда, не потрапив до рук сина Андрійка, як жадав Андрій Панасович. Його знайшли у військових архівах після Великої Жовтневої революції.